

Gewezen godshuis van het Antwerpse bontwerkersambacht ten behoeve van zieke en arme leden en hun weduwen, daterend uit de vijftiende eeuw. De bijbehorende kapel werd gesloopt in de negentiende eeuw. Foto uit 1976 (Agentschap Onroerend Erfgoed 2018: Godshuis Bontwerkersplaats [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/4719>)

Hadewijch Masure

Ambachtssolidariteit in Brabantse steden (1250-1600)

Vanaf de late middeleeuwen - en soms al vroeger - begonnen ambachten in de bloeiende steden van Brabant en de rest van de Zuidelijke Nederlanden solidariteitskassen op te zetten. De meest voorkomende vorm was de 'armenbus' of 'ziekenbus' (*armenbusse, siecke-busse*). Dit was een verzekeringskas, meestal verplicht, waarmee leden van het ambacht zich verzekerden tegen periodes van arbeidsongeschiktheid door ziekte. Soms traden bussen ook op in gevallen van armoede. Een aantal ambachten onderhield andere vormen van solidariteit, zoals een godshuis of broederschap.

In de voorbije decennia is de aandacht voor ambachten enerzijds en publieke armenzorg anderzijds toegenomen, maar de link tussen de twee in de vorm van ambachtssolidariteit bleef tot voor kort wat onder de radar. Verkennende studies hebben duidelijk gemaakt dat het fenomeen over heel West-Europa voorkwam, van Engeland over de Nederlanden tot in Duitsland. Omdat armenbussen in de Noordelijke Nederlanden pas tot bloei kwamen vanaf het einde van de zestiende eeuw, werd de grondslag vaak in protestantse ideologie en hervormingen gezocht.¹ Het feit dat ze in de Zuidelijke Nederlanden al eeuwen vroeger terug te vinden zijn, maakt duidelijk dat die verklaring niet volstaat. Ook een teleologische visie vanuit een modern verzekeringswezen en de uitbouw van de welvaartstaat doet tekort aan de genuanceerde en diverse context waarin armenbussen tot stand kwamen. De link tussen deze 'particuliere' ambachtskassen en 'publieke' armenzorg werd bovendien zelden gelegd, hoewel de twee elkaar sterk beïnvloedden.²

Wat met andere woorden nodig is, is een meer geïntegreerde aanpak voor een vroege en lange termijn. In dit artikel ga ik daarom op zoek naar de vroegste vormen van ambachtssolidariteit in de Nederlanden, tot aan de opkomst van officiële armenbussen. Waarom werden deze armenbussen opgericht en hoe evolueerden ze gedurende de vijftiende en zestiende eeuw? Wat was de invloed van economische omstandigheden en de relatie met publieke armenzorg en de bredere stedelijke gemeenschap? Kon een gildenuitkering gecombineerd worden met een andere uitkering, of was het juist een manier waarmee ambachtslieden zich konden onderscheiden van de nog armere lagen van de bevolking? Was ambachtsszorg in die zin een manier om de ambachtsidentiteit te versterken? En welke ambachtsidentiteit was dat dan, of anders gezegd welke groepen binnen het ambacht werden betrokken en welke uitgesloten? Ik richt me op de Brabantse steden Mechelen, Brussel en Antwerpen, die ik waar mogelijk vergelijk met andere steden. Ik deed hiervoor een grondige archiefstudie in Mechelen, die ik combineerde met welgekozen casussen in Brussel en Antwerpen. Aan de basis liggen rekeningen, ordonnanties en andere bronnen van ambachten, armenbussen, broederschappen, stedelijke overheden en publieke armenzorginstellingen.

1 Bos, "Uyt liefde"; Bos, 'Beroepsgebonden'; Bos, 'A Tradition'; Bos, 'Begravenis- en weduwenfondsen'; Fröhlich, *Die Soziale Sicherung*; Van Gerwen en Lucassen, 'Mutual Societies'; Van Leeuwen, 'Guilds and middle-class welfare'; Van Leeuwen, *De rijke Republiek*; McRee, 'Charity'; Prak, "'Een verzekerd bestaan'"; Prak, *Craft guilds*; Rosser, 'Workers' associations'; Rosser, *The Art of Solidarity*; Strube, *Soziale Zicherung*.

2 Masure, "'Eerlijke huijsarmen'"; Masure, *Armenzorg*.

Types ambachtssolidariteit

Een ambachtsgilde in zijn volledig erkende vorm kennen we vanaf de late middeleeuwen, dat wil zeggen als een vereniging met een economisch monopolie en een bepaalde politiek-juridische rol. Het garandeerde door zijn economisch monopolie al een zekere economische bescherming aan zijn leden. Soms werden ook minimumprijzen vastgesteld of regels tegen onderaanneming ingesteld. Alle ambachten voorzagen bovendien in een begrafenis en requiemmis. Individuele begrafenissen werden in regel niet betaald door het ambacht, maar vonden wel plaats onder de *insignia* (letterlijk: onderscheidingsteken) van het ambacht en in aanwezigheid van de andere leden, wat in de geest van die tijd minstens zo waardevol was als een financiële tegemoetkoming. Financiële hulp voor een begrafenis kwam uitzonderlijk wel voor wanneer de nabestaanden zich echt geen begrafenis konden permitteren, allicht om de schande van een armenbegrafenis door de Heilige Geesttafel te voorkomen.³

Het voormalig godshuis van de huidenvetters in Mechelen. Het werd gesticht in 1422 en kreeg later een kleine kapel, die in 1506 werd toegewijd aan de Heilige Barbara. Foto uit 2017 (Agentschap Onroerend Goed 2017: Godshuis Sint-Barbara [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/5390>)

Bovenop deze minimale vormen van solidariteit en economische bescherming bouwden heel wat ambachten ook verregaander vormen van voorzieningen uit, met name zieken- of armenbussen en godshuizen. Armenbussen waren in Brabant algemeen verspreid, zoals verderop in deze tekst zal blijken. Godshuizen, waar een aantal ouderen kost en inwoning kon krijgen tot hun overlijden, meestal in ruil voor de erfenis, waren een stuk duurder in onderhoud en daardoor uitzonderlijker. Ongeveer vijf procent van de Mechelse ambachten, en een vergelijkbaar percentage in Brussel en Antwerpen, had een eigen godshuis. Godshuizen waren niet beperkt tot één bepaalde sector: in de ene stad konden het wevers en volders zijn (zoals in Gent)⁴ en in de andere vissers (Mechelen) of bakkers (Brussel), maar het waren wel steeds de grotere of rijkere ambachten van een stad. Mechelen telde drie ambachtsgodshuizen. De huidenvetters bestuurden Sint-Barbara en Sint-Magdalena,

opgericht in 1422 en 1505, waar in het begin een drietal oude weduwen en meesters van het ambacht verbleven, later uitgebreid tot een iets groter aantal. De visverkopers beheerden het Sint-Jacobsgodshuis, opgericht voor 1308 als pelgrimshospitaal maar mettertijd evoluerend tot een ambachtsgodshuis. In Brussel hadden de meerseniers, bakkers en zakken-dragers een eigen godshuis. Sint-Salvator werd opgericht in 1424 door het meerseniers-ambacht voor oude mannen en vrouwen die minstens acht jaar lid van het ambacht waren, en deelde daarnaast ook uitkeringen uit aan niet-bewoners. In het Sint-Hubertusgodshuis kon sinds 1455 een aantal bakkersweduwes terecht. Van het zakkendragersgodshuis is enkel een vage achttiende-eeuwse verwijzing bewaard. In Antwerpen was er sinds 1443 (1418) een Crispiaansgodshuis voor twaalf tot zestien huidenvettersweduwen; acht tot twintig meerseniers konden terecht in het Sint-Nicolaasgodshuis; een twintigtal smeden in dat van Sint-Elooi en enkele pelteniers in het Sint-Judocusgodshuis.

Het Sint Nicolaasgodshuis te Antwerpen werd in de vijftiende eeuw opgericht voor invaliden uit het merceniersambacht. Ansichtkaart z.d. (begin twintigste eeuw) (abebooks.com)

Soms waren het toevalligheden die bepaalden of een ambacht een eigen godshuis had. In Mechelen bijvoorbeeld was geen van de ambachtsgodshuizen gesticht door het ambacht zelf, maar waren ze aan de ambachten overgedragen door particuliere stichters. Die hadden op het eerste gezicht geen directe link met deze ambachten, maar kozen deze ambachten als een stabiele instelling voor het garanderen van een lang bestaan van de familiale stichting. Dergelijke particuliere stichtingen werden in deze stad wel vaker toevertrouwd aan bepaalde ambachten, die in ruil voor bestuur een deel van de begunstigden mochten benoemen. In Antwerpen werd een dergelijke constructie eveneens gebruikt bij het Crispiaansgodshuis.⁵

- 3 SAM, *Ambachten*; RABA, *Ancien Regime: Gilden*; SAA, *Gilden*; Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*; Verleysen, *Het Hemelse festijn*; Thijs, 'Religion'; Masure, *Armenzorg*; Masure, 'Poor boxes'; Masure, "'Eerlijke hujsarmen'"; De Munck, 'Fiscalizing solidarity'; Huys, *Duizend jaar*.
- 4 De Vocht, 'Het Gentse antwoord'; Eraerts, *Het weversgodshuis*; Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*.
- 5 SAM, *Ambachten*, Visverkopers, inv. nr. 400–422; SAM, *COO*, inv. nr. 4619–4623; SAM, *Ambachten*, Huidenvetters, inv. nr. 74–78; RABA, *Ancien Regime: Gilden*, inv. nr. 728; OAB, *Oud Archief, Hospices*, inv. nr. 1208; Goovaerts and Schepens, *Antwerpse steegjes*; Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, 1937: 254 en 1940: 274–275.

Pre-ambachtsbroederschappen in de dertiende en veertiende eeuw

De Brabantse ambachten werden pas in de loop van de veertiende eeuw erkend in hun volwaardige vorm, met een economisch monopolie en een vorm van politieke inspraak. Vooral de opstanden van 1363 vormden een kantelpunt. Na de opstanden van 1302 boekten ambachten hier en daar enkele successen, maar die werden nadien weer grotendeels ongedaan gemaakt. In Mechelen was er nog in 1276 en 1301 bepaald dat er geen verdere *gulda seu confraria* mochten opgericht worden. Na de opstand van 1302 was er een kortstondige doorbraak tussen 1302 en 1305, waarna het opnieuw verboden werd zich te verenigen als beroepsgroep (met uitzondering van de twee reeds bestaande broederschappen van Sint-Elooi en het *Wollewerck*). Ook in Brussel werd in 1282 en 1306 een verbod afgekondigd op beroepsassociaties.⁶ Stadsbesturen en handelaarsgilden probeerden dus de vorming van politiek en economisch mondigere verenigingen tegen te gaan. Sociaal-religieuze broederschappen werden wél toegelaten, maar alleen mondjesmaat en zo lang zij zich ver van politiek hielden. Meestal werden ook deze broederschappen nog beperkt in aantal en mogelijkheden, waardoor het aantal klein bleef. Ze overkoepelden daardoor ook vaak verschillende beroepsgroepen van soms uiteenlopende aard. Minstens een deel van deze pre-ambachtsbroederschappen organiseerde een of andere vorm van solidariteit, meestal een horizontale verzekeringsvorm zoals ook de laatmiddeleeuwse armenbussen dat zouden doen.

De oudste en meest voorkomende pre-ambachtsbroederschappen waren die gewijd aan Sint-Elooi. Er was steeds een kern van metaalbewerkers, maar soms konden ook andere beroepsgroepen zich aansluiten. De oudste voorbeelden zijn terug te vinden in Béthune (1188), Mechelen (1254), Diest (voor 1262), Gent (voor 1273), Damme (voor 1303), Brussel (voor 1304), Sint-Truiden (1304) en Doornik (voor 1357). Van de broederschappen van Mechelen, Diest, Gent en Brussel zijn we zeker dat ze een solidariteitskas hadden, de reglementen in de andere steden geven daarover geen uitsluitsel.⁷

Ook textielarbeiders probeerden zich regelmatig te groeperen, zoals in Mechelen (voor 1270), Arras (1236), Brugge (voor 1267), Valenciennes (1337), Brussel (voor 1297) en Oudenaarde (1359). In verschillende steden ondervonden ze daarbij evenwel meer weerstand dan de smeden. Deze textielgilden bleven dan ook vaak onder de vleugels en controle van handelaarsgilden. Dat was hoogstwaarschijnlijk te wijten aan enerzijds het grote aantal en belang van wevers en andere textielbewerkers, en anderzijds de enorme macht van textielhandelaarsgilden. Dit handelaarsoverwicht liet zich minder voelen in de metaalbewerderssector.

Verder waren er nog heel wat uiteenlopende arbeiders die zich groepeerden, zoals het geval was in Huy (brouwers, 1068), Sint-Truiden (abdiypersoneel, elfde eeuw), Brugge (diverse, voor 1294) en Doornik (diverse, voor 1365). Verder onderzoek is hier absoluut nodig, aangezien deze lijst zich beperkt tot wat ik kon opsporen in een aantal oude uitgaven en in de archieven van Mechelen, Brussel en Sint-Winoksbergen, maar er moeten nog heel wat meer voorbeelden verborgen zitten in andere bronnen.⁸

In Mechelen waren er twee dergelijke pre-ambachtsbroederschappen actief. Wevers moesten zich aansluiten bij een gilde dat ressorteerde onder het *Wollewerck* (de textielhandelaarsgilde). Uit een ordonnantie van 1270 blijkt dat zieke leden een *ommeganc* van deur tot deur mochten (laten) maken om een bijdrage van één of een halve penning te vragen aan elk van hun medeleden.⁹ Mechelse ambachtslieden van buiten de textielsector konden zich aansluiten bij de Sint-Elooisbroederschap, die was gegroeid vanuit een kern van metaalbewerkers maar ook andere nijverheden toeliet, al dan niet met hun eigen

gedelegeerden. Deze Sint-Elooisbroederschap bestond al voor 1254 en had een bijzondere solidariteitsregeling. Elk lid moest een bus plaatsen in zijn atelier en daar voor elke transactie van meer dan tien schellingen een bijdrage in storten van één denier (een schelling telt twaalf denieren, dus leden betaalden maximaal 0,84 %). Elk lid dat in armoede of ziekte terechtkwam, kon rekenen op hulp uit die verzamelde solidariteitskas. Er werden ook leningen verstrekt voor de aankoop van grondstoffen.¹⁰

Solidariteit nam in deze pre-ambachtsbroederschapen diverse vormen aan. Hulp was voorbehouden aan de leden van de broederschap. Er zijn slechts enkele voorbeelden van externe hulp. In Brussel ging de Sint-Eloois-pre-ambachtsbroederschap na de oprichting van officiële ambachten niet op in de ambachtsbus, maar bleef ze opereren als een algemenere liefdadigheidsinstelling met nog slechts losse banden met het ambacht.¹¹

De meeste groepen werkten met een vaste (jaarlijkse) bijdrage per lid, opgehaald door de broederschap. Daarnaast vroegen broederschapen soms *pellegeld* na overlijden of een testamentaire schenking. Ook Sint-Eloois in Brussel verplichtte zijn leden een bepaald bedrag per verkocht item te doneren in een bus die ze in hun atelier bewaarden. De Mechelse wevers lieten zieke en arme leden dan weer toe een rondgang te maken langs de andere leden om persoonlijk om een bijdrage te vragen. En broederschapen die verbonden waren aan een bepaald hospitaal, hadden daar meestal een aalmoezenbus staan.¹²

'Corte aenwysinge van den oorspronck ende gerechtigheden des broederschap van S. Eloy', 1699 (O.C.M.W.-archief Brussel, B.1284)

De opkomst van armenbussen in de vijftiende eeuw

In de loop van de vijftiende eeuw vinden we de eerste sporen van officiële armen- of ziekenbussen: welomlijnde instellingen die onder het ambacht vielen, maar een aparte boekhouding en bestuur hadden, en instonden voor ziekte-uitkeringen. Bij uitzondering werden ook aalmoezen gegeven, maar het ging vooral om kortlopende uitkeringen in geval van werkonbekwaamheid door ziekte. Hoe verschilden deze instellingen van de vroegere (pre-) ambachtssolidariteit? Ging het om iets fundamenteel nieuws of was het simpelweg een formalisering van een bestaande situatie?

6 Van Honacker, 'Bestuursinstellingen', 393-461; Laenen, *Geschiedenis*; Favresse, 'Considérations', 413-424.

7 Libois, 'La Confrérie'; Wyffels, *De oorsprong*, 135-139; ABG, *Fonds Rijke Gasthuis*, oorkonde 1306.

8 Masure, *Armenzorg*; Wyffels, *De oorsprong*, 126-145; Espinas en Pirenne, *Recueil*, dl. 1, 219-223, 229-242, 280-304, 348-350, 760-765 en passim.

9 SAM, *Ambachten*, Wevers, inv. nr. 2 en 17; Joosen, 'Recueil', 462-471.

10 SAM, *Ambachten*, Smeden, inv. nr. 3-4; SAM, *Oud archief van de stad: charters*, inv. nr. 10; Laenen, 'Eenige woorden', 227-236; Laenen, *Geschiedenis van Mechelen*; Joosen, 'Recueil', 365-572.

11 Masure, *Armenzorg*; Masure, "'Eerlijke hujsarmen'"; OAB, *Oud Archief: Bienfaisance*, inv. nr. 1276; Stadsarchief Brussel (SAB), *Oud Archief van de stad*, inv. nr. N88.

12 Masure, *Armenzorg*.

Hier en daar laten bronnen toe zicht te krijgen op solidariteit in zowel de periode voor als na de oprichting van een armenbus. De Brusselse schippers richtten een armenbus met aparte rekeningen op in 1465. In de jaren voordien bleek het ambacht ook al sporadisch uitkeringen te geven, die toen nog in de gewone ambachtsrekeningen genoteerd werden. Ook bij andere ambachten vinden we nog voor de oprichting van een officiële armenbus uitkeringen terug. De Brusselse meerseniers hadden al meer dan zeventig jaar vóór de oprichting van hun armenbus een kapel waar bedelingen voor arme en zieke leden werden georganiseerd. De Antwerpse schoenmakers en huidenvetters moesten al in 1477 een bijdrage betalen voor de arme leden van hun ambacht, ook al werd een echte armenbus pas in 1557 opgericht, net als het geval was bij de linnenwevers en bakkers.¹³

De meeste armenbussen werden opgericht in de loop van de vijftiende eeuw. Latere oprichtingen waren meestal een gevolg van het opsplitsen van een groot ambacht of van de oprichting van een nieuw soort nijverheid. Tot voor kort had niemand een idee hoe wijdverspreid armenbussen nu precies waren. Overzichten zoals dat van Huys beperkten zich tot de meest zichtbare.¹⁴ Uit onderzoek dat ik deed naar alle Mechelse ambachten, inclusief de niet-erkende die zich hadden gegroepeerd in nijverheden en broederschappen, bleek dat bijna alle (zo niet alle) beroepsgroepen een armenbus hadden, in meer of minder geformaliseerde vorm. Ten minste 43 van de 60 gekende ambachten en nijverheden hadden een armenbus, in de meeste gevallen sinds de vijftiende eeuw. Van de overige gilden zijn te weinig bronnen bewaard om uitsluitel te bieden. Slechts vijf van de zestig beroepsgroepen hadden mogelijk geen armenbus – al is het bronnenmateriaal eigenlijk te schaars om daar zeker van te zijn. Deze vijf groepen waren laat opgericht, laag in status of nauwelijks georganiseerd: loodgieters, vlasverkopers, mestrappers, zakdragers en apothekers. De situatie in Brussel, Antwerpen en Leuven was waarschijnlijk gelijkaardig, zoals blijkt uit eerste prospecties. In Brussel en Antwerpen had ten minste de helft van de ambachten een armenbus, maar naar alle waarschijnlijkheid waren het er veel meer.

Over de precieze stichtingsdatum zijn we het best ingelicht in Brussel, waar verschillende stichtingsaktes bewaard zijn, die zich grotendeels groeperen rond 1470. Voor Mechelen zijn nauwelijks oprichtingsaktes bewaard maar worden armenbussen al vroeg in de vijftiende en zestiende eeuw als een vanzelfsprekendheid vermeld. Ook hier lijkt de grootste stichtingsgolf tussen 1450 en 1480 te hebben plaatsgevonden, al zijn er zeker ook oudere bussen. In Antwerpen vonden veel oprichtingen weliswaar later plaats, maar blijken ze in heel wat gevallen formalisering van oudere bussen.¹⁵

Armenbussen waren voorbehouden aan de leden van het eigen ambacht. In veel gevallen beperkten ze zich tot meesters – mannen en vrouwen, vaak ook de vrouwen van meesters wanneer die meewerkten in de zaak en hun weduwen, ook als die de zaak niet hadden voortgezet. Leden betaalden een vast jaarlijks bedrag. In ruil hadden ze recht op een ziekte-uitkering. In die situatie moesten ze de ‘busmeester’ inlichten, die vervolgens een huisbezoek bracht en het weekbedrag uitkeerde. De uitkeringen verschilden erg van ambacht tot ambacht, maar bedroegen in de vijftiende eeuw in veel gevallen één tot twee metsersdaglonen per week ziekte. Wel was het zo dat deze bedragen vrij stabiel waren en niet mee stegen met de inflatie in de zestiende eeuw. Echtgenotes kregen minder dan meesters, meesters-weduwen kregen wel even veel. Een aantal ambachten waar vrouwen niet mochten meewerken, zoals de smeden, sloot echtgenotes uit van busgeld.

Anders dan verwacht waren er weinig significante verschillen tussen de ambachten naargelang ze groot of klein, heterogeen of homogeen, en rijk of arm waren. De verschillen waren eerder subtiel. De ambachten van de Mechelse slaggers en visverkopers waren zo rijk dat ze geen lidgeld hoefden te vragen voor hun armenbus. De uitkeringen waren er

hoog. Het feit dat deze beide niet enkel rijke, maar ook erfelijke ambachten waren, zal ook meegespeeld hebben. Meesterschap was voorbehouden aan (klein)kinderen van bestaande meesters, zodat het hele ambacht in feite één grote familie was, wat de hechtheid en solidariteit zeker bevordert zal hebben. Grotere, meer anonieme en heterogene ambachten, zoals de meerseniers of de wevers, neigden eerder naar een goed geformaliseerd systeem, met iets lagere uitkeringen en grotere controle. Arme ambachten met arme leden, zoals de oudschoenmakers, reikten vrij lage uitkeringen uit. Die waren wel in verhouding tot de normale inkomsten van deze ambachtslieden.¹⁶

Oorzaken voor de opkomst van armenbussen

De opkomst van armenbussen werd, zoals gezegd, in de historiografie gezocht in ofwel de Reformatie, ofwel in een algemene economische crisis en verarming.¹⁷ De Reformatie biedt echter geen afdoende verklaring. Wel kon de institutionele omslag die de Reformatie teweegbracht een al langer sluimerende situatie doen omslaan. Maar in de Zuidelijke Nederlanden van halverwege de vijftiende eeuw had de Reformatie uiteraard nog geen invloed en er was ook geen andere grote institutionele of religieuze omslag die de geleidelijke opkomst van armenbussen kan verklaren. Een economische malaise is evenmin een afdoende verklaring. Armenbussen werden immers opgericht in jaren van zowel voor- als tegenspoed en zowel in sectoren die het moeilijk hadden als in sectoren die het voor de wind ging. Ook in hun werking is geen duidelijk verschil merkbaar.

Hoe dan deze armenbussen te verklaren? Het antwoord is gelegen in een complex samenspel van zes factoren: omvang en urbanisatiegraad van een stad; gewoonte en imitatie; een algemene trend tot formaliseren in deze periode; de financiële situatie van een ambacht; ambachtsstatus en -identiteit en zich willen onderscheiden van armere groepen in de samenleving; en in sommige gevallen ook een trend tot exclusivering.

De periode van urbanisatie en de omvang van een stad hadden een duidelijke invloed op het tot stand komen van armenbussen. In kleine steden werden zelden formele armenbussen opgericht. Er moest een zekere schaal zijn voor dat zinvol werd geacht. Een grotere schaal leidde tot meer specialisatie en anonimiteit en dus tot behoefte aan duidelijker, formeler regels. De vroegste bussen zijn terug te vinden in de steden die al vroeg een grote schaal hadden bereikt, zoals Arras in Vlaanderen, en pas later in de Brabantse steden Mechelen, Brussel en Leuven, op hun hoogtepunt in de veertiende en vijftiende eeuw, gevolgd door Antwerpen in de zestiende eeuw toen die stad op haar hoogtepunt was. De ambachten in de Noordelijke Nederlanden volgden nog later, gelijklopend met hun groei. Het was niet zo dat kleine ambachten geen armenbussen vormden, maar in kleine steden gebeurde het, voor zover geweten, zelden.¹⁸

13 RABA, *Ancien Regime: Gilden*, inv. nr. 32 (1463, 1464); RABA, *Ancien Regime: Kerkelijk Archief*, inv. nr. 10675 (1402); RABA, *Ancien Regime: Gilden*, inv. nr. 728 (1424); SAB, *Oud Archief van de stad*, inv. nr. L759a (1474); RABA, *Ancien Regime: Gilden*, inv. nr. 676, f°14r-15v (1484); De Munck, 'Fiscalizing solidarity', 177.

14 Huys, *Duizend jaar*.

15 SAM, *Ambachten*; SAM, *COO*; SAB, *Oud Archief van de stad*, inv. nr. N1447; RABA, *Ancien Regime: Gilden*; RABA, *Ancien Regime: Kerkelijk Archief*, inv. nr. KA.10675; OAB, *Oud Archief: Hospices*, inv. nr. 1208; Masure, *Armenzorg*; Masure, "'Eerlijke huijsarmen'"; Masure, 'Poor boxes'; De Munck, 'Fiscalizing solidarity'; Huys, *Duizend jaar*; SAA, *GA*; Thijs, 'Religieuze rituelen'; Poffé, *De gilde*; Prims, *Geschiedenis*, 1929.

16 Masure, *Armenzorg*.

17 Bos, "'Uyt liefde'"; Dez Marez, *Mutualités*; Dez Marez, *L'organisation*; Van Gerwen en Lucassen, 'Mutual societies'; Van Leeuwen, *De rijke Republiek*; Huys, *Duizend jaar*.

18 Masure, *Armenzorg*; Wyffels, *De oorsprong*; *Archives Municipales de Bergues, AA*, inv. nr. 27 en *HH*, inv. nr. 8.

In de noordelijke Nederlanden ontstonden de armenbussen van de ambachten iets later dan in Brabant. Hier de 'gildebos' (gildebuis) van de Rotterdamse kleermakers uit 1769. Rondom de geldgleuf een wapenschildje met daarin twee geopende scharen als symbool van hun beroep. Hout met beschildering (Collectie Museum Rotterdam nr. 40073)

Offerbus (waarschijnlijk armenbus van een vissersgilde uit een Friese stad), aan voor- en zijanten beschilderd met voorstellingen uit het vissersbedrijf, twee hangsloten in de vorm van een vis (schol), zwaar ijzeren beslag en ijzeren hengsel (Collectie Fries Museum nr. 106025; Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Daarnaast was er veel imitatie en gewoonte. Ambachten keken duidelijk bij elkaar af in het organiseren van hun solidariteit, zoals ze dat ook met andere aspecten binnen hun organisatie deden. Reglementen zijn vaak voor een groot deel letterlijk overgenomen van andere ambachten en er zijn ook heel wat verwijzingen naar het instellen van regels zoals die door een ander ambacht al gevolgd werden. In Mechelen werd een armenbus als een zo onlosmakelijk deel van een ambacht gezien, dat die werd aangehaald als argument in een zaak over de afschaffing van een bepaald ambacht. De schoenmakers probeerden het stadsbestuur ervan te overtuigen het gilde van de platijnmakers in hun eigen ambacht op te nemen, met het argument dat de groep van platijnmakers niet alleen bijzonder klein geworden was, maar zelfs geen armenbus meer had (die hadden ze eind vijftiende eeuw nog wel). Dus, werd geïmpliceerd, was het gilde van de platijnmakers geen volwaardig ambacht meer.¹⁹

Ten derde was er een algemene trend naar meer formalisering in deze periode, zowel binnen ambachten als in de samenleving in haar geheel. Het is in deze zelfde periode dat ook meesterproeven, boekhouding en andere zaken geformaliseerd werden. De mate van formalisering van armenbussen hing niet volledig samen met de grootte van een ambacht. Ook kleine ambachten richtten een armenbus op, en veel ambachten werden in de vijftiende en zestiende eeuw door specialisatie en opsplitsing eerder kleiner dan groter.²⁰

In een aantal ambachten speelde daarenboven een financiële reden. Een aparte armenbus oprichten, los van de ambachtsboekhouding en met extra lidgelden, kon de ambachtskas verlichten. De Brusselse schippers bijvoorbeeld hadden financiële problemen in de jaren vlak voor de oprichting van hun armenbus, zoals te zien is in hun rekeningen en

in verschillende documenten die gewag maken van een kostbare rechtszaak tegen de Antwerpse schippers. In de oprichtingsakte van de bus werd dit expliciet aangehaald als een van de redenen om een aparte bus in te stellen. Ook in Antwerpen lijken financiële problemen in enkele ambachten een stimulans geweest te zijn voor de oprichting van een afgescheiden armenbus.²¹

Door de instelling van armenbussen wilden ambachtsleden zich onderscheiden van de armere lagen van de bevolking, die terecht moesten bij de openbare armenzorg. Hier een voorstelling van een brooduitdeling aan de armen van de stad op een houten fries uit het voormalige Heilige Geesthuis in 's-Hertogenbosch, gesticht tussen 1274 en 1281 (Collectie Brabants Historisch Informatie Centrum, 's-Hertogenbosch)

Er was een vijfde, belangrijke reden die ambachten aanspoorde solidariteit te formaliseren in een armenbus. Uit verschillende oprichtingsakten blijkt een duidelijke wens zich als ambacht te willen onderscheiden van de armere lagen van de bevolking die hun toevlucht moesten zoeken in de openbare armenzorg. De vijftiende eeuw was een periode waarin een groeiend stigma begon te kleven aan armoede en armenzorg, en tegelijk een periode waarin de opkomende ambachten hun nieuwe status in de verf wilden zetten. In Brussel was het in minstens acht armenbussen verboden te bedelen, en soms ook de ambachtshulp te combineren met publieke armenzorg. De voornaamste bezorgdheid, zo blijkt uit de verwoording, was schaamte en status.²² Regels die bedelen en publieke zorg afkeurden, werden meestal geformuleerd in één adem met regels voor respectabel gedrag en het veroordelen van dronkenschap, gokken, vloeken, overspel en zo meer.²³ Combinatie met zorg in een godshuis was in de meeste gevallen wel toegelaten, omdat deze net als armenbussen als een respectabele middenklassenzorg werd gezien. Deze zelfde bezorgdheid om schaamte en eer zien we ook in de steeds terugkerende regel dat de uitkeringen bedoeld zijn voor elk lid ongeacht of hij of zij het nodig had – verwoord in termen als *es hi arm es hi rike* – om te

19 SAM, *Ambachten*, Schoenmakers, inv. nr. 501.

20 Zie onder meer Masure, *Armenzorg*; De Munck, 'From brotherhood'; De Munck e.a., 'The establishment'.

21 SAB, *Oud archief van de stad*, inv. nr. N1447, f°63r-64r; RABA, *Ancien Regime: Gilden*, inv. nr. 32; De Munck, 'Fiscalizing solidarity'.

22 Bijvoorbeeld de Brusselse messenmakers: 'Om te verhuedenen dat egheen meester oft meestersse [. . .] vortane broot en souden dorven bidden of schemic dair om gaen' (1457), en smeden (1473). SAB, *Oud archief van de stad*, N1447, f°53r-54r, f°112v-114v.

23 Bijvoorbeeld RABA, *Ancien Regime: Gilden*, inv. nr. 728; SAB, *Oud archief van de stad*, inv. nr. N1447, f°53r-54r, f°112v-114v, f°125v-129r. Bijvoorbeeld Brusselse smeden: 'Item dat nyeman in openbaeren ouerspele sittende, noch oic andere die van doeren te doeren om huer goetdoen gaen, der aelmoessen vander bussen voirs. [. . .] en sal moigen genieten' (1473).

voorkomen (en ook dat staat er letterlijk) dat mensen te beschaamd zouden zijn om een uitkering te vragen.²⁴ Het is opvallend dat dit soort *shamefaced* en stigmatiserend discours in deze ambachtsmiddens al vroeg in de vijftiende eeuw alomtegenwoordig was, waar dit in de publieke zorg veelal pas in de zestiende eeuw zo expliciet opdook.²⁵ De middengroepen in het ambachtsmilieu probeerden zich met andere woorden al vroeg en *bottom up* te onderscheiden van armere groepen in de samenleving door een systeem van respectabele zorg voor de eigen groep op te zetten, nog voor overheden dat in de zestiende eeuw van bovenaf zouden proberen op te leggen.

Inclusie en exclusie

Dit brengt ons tot een zesde oorzaak voor de opkomst van armenbussen. In enkele gevallen blijkt de nieuwe armenbus geen nieuwe, inclusieve vorm van solidariteit te zijn, maar juist een die toeliet exclusiever dan voordien te werk te gaan. Ambachtshulp was in principe voorbehouden aan de eigen leden. De enige externe aalmoezen waren die fundaties die door privépersonen (ten dele) aan een ambacht waren toevertrouwd, zoals geregeld in Mechelen gebeurde, maar die werden niet gefinancierd met ambachtsskapitaal en bleven ook buiten de armenbus. Na de jaarlijkse ambachtsmaaltijd werden restjes uitgedeeld aan de armen die zich aandienen.²⁶ Verder was hulp bedoeld voor de eigen leden. Ambachten waren evenwel geen homogene instellingen, maar hadden een hiërarchische opbouw, waarin niet elke groep dezelfde rechten (en plichten) had. Er werd onderscheid gemaakt tussen zelfstandige meesters (zowel mannen als vrouwen), echtgenotes van meesters, weduwes die de zaak niet voortzetten (degene die dat wel deden werden volwaardig meester), leerlingen en gezellen die in loondienst werkten.

De onderlinge bijstand was altijd alleen bedoeld voor leden van het ambacht en in toenemende mate alleen voor de meesters binnen dat ambacht. Er werden gildepenningen verstrekt als bewijs van lidmaatschap. Hier een penning van het Oude kleerkopersgilde te 's-Hertogenbosch. Op de voorzijde patroon Sint-Maarten die zijn mantel doormidden snijdt en deelt met een arme man. Op de achterzijde verwelkomt een vrouw in de deuropening van een winkel met oude kleren twee mannen (klanten?). Ovale messing gildepenning met draagoog, nummer 9, 1750 (Collectie Van Gelder nr. NG-VG-7-412, Rijksmuseum Amsterdam)

In de vroegste vermeldingen van ambachtssolidariteit wordt zelden een onderscheid gemaakt tussen deze verschillende groeperingen. Bij de oprichting van armenbussen gebeurde dat wel en dit onderscheid werd steeds scherper gemaakt. Dit kan een formalisering geweest zijn van een bestaande situatie, maar sloot hoe dan ook een flexibele invulling uit. Verschillende oprichtingsakten van armbussen geven aan dat ze (vanaf nu) enkel voor meesters en hun echtgenotes en weduwes openstonden, daarbij leerlingen en gezellen uitsluitend.²⁷ De Brusselse meerseniers hadden bijvoorbeeld al voor 1402, lang voor de oprichting van hun armenbus, een kapel waar bedelingen gehouden werden. Die stonden open voor alle leden van het ambacht. Gezellen betaalden dezelfde bijdragen als meesters en kregen dus waarschijnlijk ook dezelfde uitkeringen. De armenbus die in de vijftiende eeuw werd opgericht, was een initiatief van enkele meesters en stond in tegenstelling tot de kapel enkel open voor meesters, in het begin met een vrijwillige aansluiting. De exclusievere armenbus nam meer en meer de plaats in van de inclusievere kapel, tot de kapel in de loop van de zestiende eeuw nog enkel een religieuze maar geen caritatieve functie meer had en nog enkel de armenbus voor meesters bestond.²⁸

In de regel waren armenbussen enkel verplicht voor meesters. Een aantal van de vroege bussen was vrijwillig, maar werd later alsnog verplicht. Meestal kregen automatisch ook echtgenotes recht op een ziekte-uitkering, omdat ervan werd uitgegaan dat zij meewerkten in de zaak. Enkel in een aantal ambachten waar vrouwen niet verondersteld werden mee te werken, kregen ze ook geen uitkering (onder meer bij de Mechelse smeden). De uitkeringen voor meesters waren gelijk, onafhankelijk of het een man of vrouw betrof, maar die voor echtgenotes lagen lager, omdat de toegevoegde waarde van hun niet officieel geschoolde arbeid lager gewaardeerd werd. De verhouding lag meestal op ongeveer drie vierde, soms wat minder. In een aantal Brusselse armenbussen konden echtgenotes een eigen lidgeld betalen om toch een volwaardige uitkering te krijgen. Hier speelt dus een combinatie van een corporatie en verzekeringslogica: echtgenotes werden automatisch deel van het corpus, maar konden ervoor kiezen zich nog beter te verzekeren. Weduwen die de zaak niet voortzetten, bleven hun recht op een uitkering behouden, zolang ze het jaarlijks lidgeld van hun overleden man overnamen en niet hertrouwden binnen een ander ambacht. Voor leerlingen en gezellen stonden armenbussen evenwel niet altijd open. Het verschil tussen een leerling en een gezel werd in dezen niet gemaakt, enkel de status van meesterschap was bepalend voor de toegang tot een armenbus. Het is tot slot interessant aan te stippen dat binnen een groot deel van de ambachten lagere toegangsgelden golden voor meesters(klein)kinderen dan voor buitenstaanders. De verhouding werd in de meeste gevallen ook doorgetrokken naar de armenbus, waarvoor meesterskinderen dus minder betaalden dan anderen, opnieuw een voorbeeld van een poging van bestaande ambachtsmeesters het gilde, inclusief de bus, moeilijker toegankelijk te maken voor buitenstaanders dan voor de eigen familiale, bestendigde groep. Enkele uitzonderlijke ambachten waren zelfs uitsluitend toegankelijk voor meesterskinderen, met name slagers en visverkopers, die met een beperkt aantal erfelijke banken werkten.²⁹

24 Bijvoorbeeld Brusselse smeden: *'Datter yemant inde voirs. bruederscap wesende ziek is, hij sij arm oft rijke, alle weke huer ziekte broot dragen oft sinden zelen moeten [. . .] de voirs. twelff placken, op dat de arme schemele gesellen, det behoeuenen, hen te min scamen moigen de voirs. caritate tontfaene'* (1473), SAB, *Oud archief van de stad*, N1447, f°112v-114v.

25 Lynch, *Individuals*; Bonenfant, 'Les origines'; Van Nederveen Meerkerk en Vermeersch, 'Reforming'.

26 Masure, *Armenzorg*; RABA, *Ancien Regime: Gilden*, inv. nr. 518 (1628–1630); RABA, *Ancien Regime: Gilden*, inv. nr. 35 (1600, 1629, 1630); SAM, *Ambachten*, Visverkopers, inv. nr. 400 e.a.

27 Bijvoorbeeld SAB, *Oud archief van de stad*, inv. nr. N1447, f°80v, f°112v.

28 RABA, *Ancien Regime: Kerkelijk Archief*, inv. nr. KA.10675 (1402); RABA, *Ancien Regime: Gilden*, inv. nr. 728 (1424); RABA, *Ancien Regime: Gilden*, inv. nr. 679 (1473); SAB, *Oud archief van de stad*, inv. nr. L759a (1474, 1613); RABA, *Ancien Regime: Gilden*, inv. nr. 676, f°14r-15v (1484).

29 Masure, *Armenzorg*, SAM, *Ambachten*; RABA, *Ancien Regime: Gilden*; SAB, *Ambachten*; SAA, *Gilden*.

In de vijftiende en vroege zestiende eeuw stond minimaal 5 en maximaal 53 % van de Mechelse armenbussen open voor leerlingen en gezellen. Bij 5 % werd heel duidelijk en expliciet gesteld dat ze open stonden voor gezellen en leerlingen, bij nog eens 10 % was de verwoording iets vager maar was het zeer waarschijnlijk. Dat maakt 15 % een veilige schatting. Het percentage stijgt naar 53 % als we de gevallen meetellen waarin gesproken werd van 'alle/de leden van het ambacht', maar niet gespecificeerd werd of daar ook gezellen en leerlingen onder vielen. De andere 47 % stond expliciet enkel open voor meesters en echtgenotes. In Brussel was het aantal gelijkaardig: waarschijnlijk werden gezellen in 17 tot 22 % van de armenbussen toegelaten, hoewel het percentage kan oplopen tot 72 % als ook de erg vage vermeldingen van 'alle leden' en de reglementen die hierover niets prijsgeven, worden meegeteld. In Antwerpen, waar de meeste reglementen dateren van ver in de zestiende eeuw, stond geen enkele armenbus open voor gezellen, althans niet meer in deze periode. Het is onduidelijk waarom in de ene armenbus wel en in het andere geen gezellen werden toegelaten. In een aantal gevallen betrof het hooggeschoolde gezellen in kleine ateliers, zoals de Mechelse Sint-Lucasgilde, maar dat was zeker geen absoluut door te trekken regel, want ook de grootschaliger Mechelse timmerliedenbus en Brusselse vollersbus stonden open voor gezellen. De Mechelse nieuwschoenmakersgezellen hadden een eigen broederschap sinds 1502, die los stond van de ambachtsbus. In gevallen waar leerlingen en gezellen werden toegelaten tot de armenbus, betaalden ze bij inschrijving in het ambacht een toegangsgeld voor de armenbus dat lager was dan wat meesters betaalden. Het jaarlijkse lidgeld was meestal hetzelfde. De uitkering was in regel lager. De armenbus werd bestuurd door twee busmeesters, die gekozen werden uit de meesters van het ambacht en verantwoording moesten afleggen aan de ambachtsdekens. Enkel in de vroege, vijftiende-eeuwse Brusselse nieuwschoenmakersbus hadden gezellen even veel stemrecht in de aanstelling van het busbestuur, en kregen ze ook een gelijke uitkering.³⁰

In de loop van de zestiende eeuw werden armenbussen steeds exclusiever naar gezellen en leerlingen toe. De meeste armenbussen die in de vijftiende eeuw nog gezellen hadden toegelaten, veranderden hun politiek in de loop van de zestiende eeuw. De Brusselse meesters hadden van oudsher een kapel waar bedelingen werden gehouden aan iedereen van het ambacht. In 1473 had een aantal meesters een armenbus opgezet, voorbehouden aan meesters en hun echtgenotes. De armenbus begon steeds meer de functie van de kapel over te nemen, tot er, ten laatste in 1613, niets meer van de inclusiever kapelbedelingen over was en er enkel nog een armenbus voor meesters over was. Ook heel wat andere bussen lieten gezellen niet langer toe. Zelfs de Brusselse nieuwschoenmakersbus, die bij haar oprichting nog een hoge vorm van inspraak door en gelijke uitkeringen voor gezellen kende, was begin zeventiende eeuw nog enkel toegankelijk voor meesters. De Mechelse meubelmakersgezellen behielden als een van de weinigen toegang tot de ambachtsbus, maar kregen begin zeventiende eeuw wel een lagere uitkering dan meesters (drie vierde van het meestersbedrag).³¹

De verklaring ligt voor de hand: de zestiende eeuw was een eeuw van sociale polarisering, ook binnen ambachten. Deze werden niet alleen op vlak van solidariteit maar ook op andere terreinen steeds exclusiever. Inkomgelden werden sterk verhoogd en het verschil tussen inkomgelden van meesterskinderen en buitenstaanders werd groter. Dit maakte dat langdurig werken als gezel voor velen niet langer een vrije keuze was en dat gezellen steeds minder uit dezelfde sociale groep kwamen als meesters. Nu langdurige gezellen niet langer tot dezelfde families en sociale kringen behoorden als meesters (of in ieder geval minder dan voordien), werd ook het gevoel van solidariteit met deze groep kleiner.

In een later stadium van hun bestaan maakten de ambachten onderscheid in de zorg voor meesters en die voor gezellen/knechten. Hier de begrafenisbus van de knechts van het kleermakersgilde van 's-Gravenhage. Op de voorzijde een geopende schaar en strijkijzer als tekenen van hun ambacht. Op de achterzijde een lijkstoet. Messing buspenning nummer 12, 1710 (Collectie Munten, Penningen en Draagtekens nr. NG-VG-7-376, Rijksmuseum Amsterdam)

Gezellen moesten nu natuurlijk een andere oplossing vinden voor periodes van ziekte en armoede. Een aantal groepen slaagde er in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw in een eigen gezellenbus op te richten. Ambachten stonden hier niet altijd welwillend tegenover, omdat dergelijke verenigingen een risico op sociale mobilisatie inhielden – dezelfde vrees die ooit handelaarsgilden de vorming van ambachten had doen proberen tegenhouden. Het waren dan ook vooral goedgeschoolde gezellen in een sterke onderhandelingspositie die erin slaagden een eigen bus op te richten, zoals hoedenmakers- en drukkersgezellen. Deze vrees van de ambachten was niet geheel ten onrechte, want er zijn voorbeelden bekend waarin gezellen inderdaad via hun bus sociaal in beweging kwamen.³² Een andere, voor het ambacht 'veiliger' oplossing bestond er dan ook in om binnen het ambacht een aparte gezellenbus op te richten, onder nauw toezicht van het ambacht zelf. Dit gebeurde bij onder meer de Brusselse nieuwschoenmakers, die vanaf het begin van de zeventiende eeuw niet langer een gezamenlijke armenbus hadden, maar een Grote en een Kleine busse voor meesters en gezellen apart. De meestersbus gaf hogere uitkeringen, maar vroeg ook hogere bijdragen; de gezellenbus keerde minder uit maar had ook een lager instapbedrag.³³

Gezellen die niet (meer) terecht konden binnen ambachtsbussen en ook geen eigen bus hadden, moesten zich wenden tot publieke armenzorg. In welke mate ze dit deden, is niet bekend, dat laten bronnen uit de zestiende eeuw niet toe. Wel is zeker dat de Heilige Geesttafels, Huisarmen en stedelijke Armenkamers (in de vorm van Gemene Huisarmen, Overcaritaet of andere) in steden als Mechelen en Brussel *secrete hulp* voorzagen voor verarmde ambachtslieden die te beschaamd waren om openbaar om hulp te komen bede-

30 'Een [. . .] bruederscap, beyde van den meesters gelyc van den knapen', 'alle der goeder lieden oft gesellen inder voirs. geselschap wesende, die eens deels meesters ende eens deels knapen vanden voirs. nuwenschoemakers ambachte syn', 'totten regimente [. . .] twee meesters vanden voirs. nuwenschoemakers ambachte ende twee knapen vanden selven ambachte', SAB, Oud Archief van de stad, inv. nr. N1447, f°80v-82v (1467).

31 Masure, *Armenzorg*.

32 Des Marez, 'Compagnonnages'; Des Marez, *Mutualités*; Des Marez, *L'organisation*; Huys, *Duizend jaar*; Lis en Soly, 'De macht'; Thijs, 'Religieuze rituelen'.

33 RABA, *Ancien Regime: Gilden*, inv. nr. 506 (1614); inv. nr. 518 (1630).

len. Dit konden meesters zijn voor wie de hulp van de armenbus niet volstond, in die gevallen waar het was toegelaten de armenbus en publieke zorg te combineren, maar hier zullen ook heel wat gezellen bij geweest zijn.³⁴

Conclusie

Dit artikel gaat na welke vormen van ambachtssolidariteit voorkwamen in Brabant en de Zuidelijke Nederlanden tussen 1250 en 1600, waarom dat zo was en hoe dat evolueerde. De focus ligt op Mechelen, Brussel en Antwerpen. De overgrote meerderheid van de ambachten bleek onderlinge steun te organiseren in de vorm van een armen- of ziekenbus, een instelling binnen het ambacht die voorzag in ziekte-uitkeringen voor haar leden. Enkele ambachten hadden een eigen godshuis voor oude meesters of weduwen. De meeste armenbussen werden opgericht in de loop van de vijftiende eeuw. Er waren al voorlopers in de vorm van pre-ambachtsbroedersschappen vanaf de dertiende eeuw.

De oprichting van armenbussen kan niet worden verklaard door de Reformatie of economische malaise in een bepaalde sector, de twee meest aangehaalde redenen in de historiografie die zich vooral heeft toegespitst op de Noordelijke Nederlanden. De Brabantse armenbussen werden immers al in de vijftiende eeuw opgericht – met nog oudere voorlopers – en in zowel economisch goede als minder goede periodes en sectoren. De opkomst van armenbussen blijkt daarentegen toegewezen te moeten worden aan een samenspel van zes factoren: omvang en urbanisatiegraad van de stad, gewoonte en imitatie, een algemene trend tot formalisering, de financiële situatie van ambachtsgilden, de status en identiteit van het ambacht en de wil zich te onderscheiden van de allerarmsten, en in sommige gevallen exclusie. Deze trend tot exclusivering van gezellen en leerlingen zette zich gedurende de zestiende eeuw sterker en sterker door.

Hoe dan ook moeten we ambachtssolidariteit niet geïsoleerd bestuderen, maar in een bredere sociale, politieke en culturele context. Op deze manier zien we hoe de armenbussen zich enerzijds situeerden in een context van algemene formalisering en anderzijds een reactie vormden op een groeiende stigmatisering van de publieke armenzorg in deze periode. Door in een periode van economische verandering, waarin de rol van ambachten steeds nadrukkelijker werd, in te zetten op een eigen, respectabele vorm van solidariteit, versterkten de ambachtslieden hun nieuw verworven status als gilde en gemeenschap.

Afkortingen

ABG	Archief Bisdom Gent
AMB	Archives Municipales de Bergues
COO	Commissie Openbare Onderstand
OAB	OCMW-Archief Brussel
OCMW	Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn
RABA	Rijksarchief Brussel Anderlecht
SAA	Stadsarchief Antwerpen
SAB	Stadsarchief Brussel
SAM	Stadsarchief Mechelen

Archivalia

Archives Municipales de Bergues (Gemeentelijk Archief van Sint-Winoksbergen), Frankrijk

Serie AA (privileges en kostuimen van de stad),
inv. nr. 27
Serie HH (economische activiteit en ambachtsgilden),
inv. nr. 8
Databank op basis van series AA, GG en HH

Archief Bisdom Gent (ABG)

Fonds Rijke Gasthuis
oorkonde 1306

OCMW-archief Brussel (OAB)

Oud Archief, Hospices, inv. nr. 1208
Oud Archief, Bienfaisance, inv. nr. 1276

Rijksarchief Brussel Anderlecht (RABA)

Ancien Regime: Gilden
inv. nr. 32
inv. nr. 35 (1600, 1629, 1630)
inv. nr. 506 (1614)
inv. nr. 518 (1628-1630)
inv. nr. 676, f° 14r-15v (1484)
inv. nr. 679
inv. nr. 728
databank op basis van het hele fonds
Ancien Regime: Kerkelijk archief
inv. nr. 10675 (1402)

Stadsarchief Antwerpen (SAA)

Gilden, databank op basis van het hele fonds

Stadsarchief Brussel (SAB)

Oud Archief van de stad
inv. nr. L759a
inv. nr. N88
inv. nr. N1447

Stadsarchief Mechelen (SAM)

Ambachten
Huidevetters, inv. nr. 74-78
Schoenmakers, inv. nr. 501
Smeden, inv. nr. 3-4
Visverkopers, inv. nr. 400-422
Wevers, inv. nr. 2 en 17
databank op basis van het hele fonds
Oud archief van de stad: charters
inv. nr. 10, kopie in Roodboek, I, 6
Commissie Openbare Onderstand (COO)
inv. nr. 4619-4623
databank op basis van het hele fonds

Literatuur en gedrukte bronnen

- Archer, I.W., *The Pursuit of Stability. Social relations in Elizabethan London* (Cambridge 1991).
- Black, A., *Guilds and Civil Society in European Political Thought from the Twelfth Century to the Present* (Londen 1984).
- Blondé, B., en M. Limberger, 'De gebroken welvaart', in R. Van Uytven, red., *Geschiedenis van Brabant, van het hertogdom tot heden* (Leuven 2004) 307-329.
- Bonenfant, P., 'Les origines et le caractère de la réforme de la bienfaisance publique aux Pays-Bas sous le règne de Charles-Quint', *Revue belge de philologie et d'histoire* 5 (1926) 207-230.
- Bos, S., "'Uyt liefde tot malcander.' Onderlinge hulpverlening binnen de Noord-Nederlandse gilden in internationaal perspectief (1570-1820) (Amsterdam 1998).
- Bos, S., 'Beroepsgebonden onderlinges 1500-1800: gilden- en knechtsfondsen', in: J. van Gerwen en M.H.D. van Leeuwen, red., *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam/Den Haag 1998) 91-140.
- Bos, S., 'Begrafenis- en weduwenfondsen, en prebende sociëteiten', in: J. van Gerwen en M.H.D. van Leeuwen, red., *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam/Den Haag 1998) 175-182.
- Bos, S., 'A Tradition of Giving and Receiving: Mutual Aid within the Guild System', in M. Prak e.a., red., *Craft Guilds in the Early Modern Low Countries. Work, Power and Representation* (Aldershot 2006) 174-193.
- Dambruyne, J., *Corporatieve middengroepen. Aspiraties, relaties en transformaties in de 16e-eeuwse Gentse ambachtswereld* (Gent 2002).

- Dumont, G., en A. Uytterbrouck, *Bruxelles. Mille ans de vie quotidienne* (Brussel 1979).
- Eeraerts, J., *Het weversgodshuis te Gent in de 16e en 17e eeuw* (masterthesis Rijksuniversiteit Gent 1997).
- Espinas, G., en H. Pirenne, *Recueil de documents relatifs à l'histoire drapière en Flandre*, 4 vols. (Brussel 1906-1924).
- Favresse, F., 'Considérations sur les premiers statuts des métiers bruxellois', *Revue belge de philologie et d'histoire* 37 (1959) 919-940.
- Fröhlig, S., *Die soziale Sicherung bei Zünften und Gewerkschaften. Darstellung, Analyse, Vergleich* (Berlin 1976).
- Gerwen, J. van, en J. Lucassen, 'Mutual Societies in the Netherlands from the Sixteenth Century to the Present', in: M. van der Linden, red., *Social Security Mutualism. The Comparative History of Mutual Benefit Societies* (Bern 1996) 431-479.
- Goovaerts, B., en P. Schepens, *Antwerpse steegjes en godshuizen* (Antwerpen 1981).
- Honacker, K. Van, 'Bestuursinstellingen van de stad Brussel (12de eeuw-1795)', in: R. Van Uytven e.a., red., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795* (Brussel 2000) 413-424.
- Huys, E. *Duizend jaar mutualiteit bij Vlaamsche gilden* (Kortrijk 1926).
- Jacobs, R., *Een geschiedenis van Brussel* (Tielt 2004).
- Jacobs, T., *L'hôpital dans les villes du Brabant (1100-1450): Usages politiques, sociaux et économiques d'un phénomène urbain* (doctoraalscriptie Université libre de Bruxelles 2017).
- Joosen, H., 'Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière à Malines (des origines à 1384)', *Bulletin de la Commission royale d'histoire* 99 (1935) 365-572.
- Laenen, J., 'Eenige woorden over de ziekenbus van het smedersambacht te Mechelen', *Bulletin du Cercle archéologique, littéraire et artistique de Malines* 14 (1904) 227-236.
- Laenen, J., *Geschiedenis van Mechelen tot op het einde der Middeleeuwen* (Mechelen 1934).
- Leeuwen, M.H.D. van, *De rijke Republiek: Gilden, assuradeurs en armenzorg, 1500-1800* (Den Haag/Amsterdam 2000).
- Leeuwen, M.H.D. van, 'Guilds and Middle-Class Welfare, 1550-1800. Provisions for Burial, Sickness, Old Age, and Widowhood', *Economic History Review*, 65 (2011) 61-90.
- Libois, A., 'La confrérie de Saint-Eloy de Bruxelles, des origines à 1477', *Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis* 5 (1967) 45-75; 6 (1968) 29-77; 7 (1969) 85-112.
- Lis, C., en H. Soly, *Poverty and Capitalism in Pre-Industrial Europe* (Brighton 1979).
- Lis, C., en H. Soly, 'De macht van "vrije arbeiders". Collectieve acties van hoedenmakersgezellen in de Zuidelijke Nederlanden (zestiende-negentiende eeuw)', in: C. Lis en H. Soly, red., *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen 1500-1800* (Brussel 1994) 15-50.
- Lis, C., en H. Soly, 'Export Industries, Craft Guilds and Capitalist Trajectories', in: M. Prak e.a., red., *Craft Guilds in the Early Modern Low Countries. Work, Power and Representation* (Aldershot 2006) 107-132.
- Lis, C., en H. Soly, 'Subcontracting in Guild-based Export Trades, thirteenth-eighteenth Centuries', in: S.R. Epstein en M. Prak, red., *Guilds, Innovation, and the European Economy, 1400-1800* (Cambridge 2008) 81-113.
- Lynch, K.A., *Individuals, Families, and Communities in Europe, 1200-1800. The Urban Foundations of Western Society* (Cambridge 2003).
- Marez, G. Dez, 'Compagnonnages des ouvriers chapeliers en Belgique', *Annuaire-Bulletin de la Société pour le progrès des études philologiques et historiques* (1901) 44-46.
- Marez, G. Dez, *L'organisation du travail à Bruxelles au XVe siècle* (Brussel 1904).
- Marez, G. Dez, *Mutualités et compagnonnages à Bruxelles au XVe siècle* (Brussel 1910).
- Masure, H., "'Eerlycke huisarmen" of "ledichgangers"? Armenzorg en gemeenschapsvorming in Brussel, 1300-1640', *Stadsgeschiedenis* 7 (2012) 1-21.
- Masure, H., 'Poor boxes, guild ethic and community building in Brabant, ca. 1250-1600', in: J. Colson en A. van Steensel, red., *Cities and Solidarities: Urban Communities in Pre-Modern Europe* (Londen 2017) 115-131.
- Masure, H., *Armenzorg en gemeenschapsvorming in de Zuidelijke Nederlanden, ca. 1250-1600*, doctoraats-thesis Universiteit Antwerpen (in voorbereiding).
- McIntosh, M., *Poor Relief in England, 1350-1600* (Cambridge 2012).
- McRee, B.R., 'Charity and Gild Solidarity in Late Medieval England', *Journal of British Studies* 32 (1993) 195-225.
- Munck, B. De, P. Lourens, and J. Lucassen, 'The Establishment and Distribution of Craft Guilds in the Low Countries, 1000-1800', in: M. Prak e.a., red., *Craft Guilds in the Early Modern Low Countries. Work, Power and Representation* (Londen 2006) 32-73.
- Munck, B. De, 'Fiscalizing Solidarity (from below). Poor Relief in Antwerp Guilds. Between Community Building and Public Service', in: M. van der Heijden e.a., red., *Serving the Urban Community. The Rise of Public Facilities in the Low Countries* (Amsterdam 2009) 168-193.
- Munck, B. De, 'From Brotherhood Community to Civil Society? Apprentices between Guild, Household and the Freedom of Contract in Early Modern Antwerp', *Social History* 35 (2010) 1-20.
- Munck, B. De, 'Gilding Golden Ages. Perspectives from Early Modern Antwerp on the Guild-Debate, c. 1450 - c. 1650', *European Review of Economic History* 15 (2011) 221-253.
- Nederveen Meerkerk, E. van, en G. Vermeersch, 'Reforming Outdoor Relief. Changes in Urban Provisions for the Poor in the Northern and Southern Low Countries (c. 1500-1800)', in: M. van der Heijden e.a., red., *Serving the Urban Community. The Rise of Public Facilities in the Low Countries* (Amsterdam 2009) 135-154.

- Onacker, E. Van, *Leaders of the Pack? Village Elites and Social Structures in the Fifteenth- and Sixteenth-Century Campine Area* (Turnhout 2017).
- Onacker, E. Van, en H. Masure, 'Unity and Diversity. Rural Poor Relief in the Sixteenth-Century Low Countries', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 12/4 (2015) 59-88.
- Peeters, J.P., 'Aspecten van de structurele mutatie der Mechelse lakennijverheid in het midden van de 15de eeuw (1430-1470)', *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 82 (1978) 65-131.
- Peeters, J.P., 'Het verval van de lakennijverheid te Mechelen in de 16de eeuw en het experiment van de volmolen (1520-1580)', *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 89 (1985) 144-195.
- Peeters, J.P., 'De Mechelse ververs en lakenscheerders en het verval van de stedelijke draperie in de 16de eeuw (1520-1601)', *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 93 (1989) 153-194.
- Poffé, E., *De gilde der Antwerpsche Schoolmeesters van bij haar ontstaan tot aan hare afschaffing* (Antwerpen 1895).
- Prak, M., "Een verzekerd bestaan". Ambachtslieden, winkeliers en hun gilden in Den Bosch (ca. 1775)', in: B. De Vries, E. Nijhof, e.a., red., *De kracht der zwakken. Studies over arbeid en arbeidsbeweging in het verleden* (Amsterdam 1992) 49-79.
- Prak, M., e.a., red., *Craft Guilds in the Early Modern Low Countries. Work, Power, and Representation* (Aldershot 2006).
- Prims, F., *Geschiedenis van Antwerpen*, vol. 15-18 (Antwerpen 1937-1940).
- Rosser, G., 'Workers' Associations in English Medieval Towns', in: P. Lambrechts en J.-P. Sosson, red., *Les métiers au Moyen Âge. Aspects économiques et sociaux. Actes du colloque international de Louvain-La-Neuve, 7-9 Octobre 1993* (Louvain-La-Neuve 1994) 283-305.
- Rosser, G., *The Art of Solidarity in the Middle Ages. Guilds in England, 1250-1550* (Oxford 2015).
- Soly, H., 'Continuity and Change. Attitudes towards Poor Relief and Health Care in Early Modern Antwerp', in: O.P. Grell en A. Cunningham, red., *Health Care and Poor Relief in Protestant Europe, 1500-1700* (London/New York 2005) 84-107.
- Strube, F., *Soziale Sicherung bei den Handwerkszünften in Bremen* (Kiel 1974).
- Thijs, A.K.L., 'Religieuze rituelen in het emancipatieproces van Vlaamse en Brabantse handwerksgezellen (zestiende-negentiende eeuw)', in: C. Lis en H. Soly, red., *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen 1500-1800*, (Brussel 1994) 231-282.
- Thijs, A.K.L., 'Religion and Social Structure: Religious Rituals in Pre-Industrial Trade Associations in the Low Countries', in: M. Prak e.a., red., *Craft Guilds in the Early Modern Low Countries. Work, Power and Representation* (Aldershot 2006) 157-173.
- Uytven, R. Van, *De geschiedenis van Mechelen. Van heerlijkheid tot stadsgewest* (Tielt 1991).
- Verleysen, F., *Het Hemelse Festijn. Religieuze cultuur, sociabiliteit en sociale relaties in de corporatieve wereld van Antwerpen, Brussel en Gent (ca. 1585 – ca. 1795)* (doctoraatsthesis Vrije Universiteit Brussel 2005).
- Vocht, A.M. De, 'Het Gentse antwoord op de armoede. De sociale instellingen van wevers en volders te Gent in de late middeleeuwen', *Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis* 19 (1981) 3-32.
- Wee, H. Van der, *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy (Fourteenth - Sixteenth Centuries)*, 2 vol. (Leuven 1963).
- Wee, H. Van der, 'Prijzen en lonen als ontwikkelingsvariabelen. Een vergelijkend onderzoek tussen Engeland en de Zuidelijke Nederlanden, 1400-1700', in: *Album aangeboden aan Charles Verlinden ter gelegenheid van zijn dertig jaar professoraat* (Gent 1975) 413-435.
- Wyffels, C., *De oorsprong der ambachten in Vlaanderen en Brabant* (Brussel 1951).